

Vasile Bahнару

MIHAI EMINESCU – LINGVIST ȘI PROMOTOR AL LIMBII LITERARE ROMÂNEȘTI

0. Mihai Eminescu a fost și rămâne un spirit enciclopedic de talie universală, un cărturar în înțelesul clasic al cuvântului. Nu cred să fi existat, în istoria civilizației umane, vreo personalitate care să se fi interesat de un cerc atât de vast de probleme, începând cu științele umanistice și terminând cu cele exacte. Evident, Mihai Eminescu nu a elaborat teorii științifice proprii în domeniile respective, activitatea sa limitându-se, de cele mai multe ori, la conspectarea unor studii din cele mai variate sfere ale activității umane, acestea fiind însoțite, de regulă, de note apreciative sau critice personale, sau la elaborarea unor note, conținând opinii proprii, comentarii, observații sau constatări cu privire la anumite probleme, sau chestiuni de o diversitate surprinzătoare. El s-a informat în toate domeniile culturii și ale științei, inclusiv în cele ale științelor exacte și ale naturii. El citea, conspecta și traducea lucrări științifice din cele mai diferite sfere de activitate, așa cum se vede din traducerile științifice cuprinse în volumul *Fragmentarium*, în care, din păcate, nu s-a făcut distincție între traduceri și lucrări originale¹.

0.1. În ceea ce privește multitudinea sferelor de activitate, Mihai Eminescu se autocaracterizează cu modestie francă, fără a face uz de indolența proverbială a germanilor, ci de legendara autoironie franceză, notând: „D. Michalis Eminescu, vecinic doctorand în multe științe nefolositoare, criminalist în sensul prost al cuvântului și în conflict cu judecătorul de instrucție, fost bibliotecar, când a și prădat biblioteca, fost revizor la școalele de ... fete, fost redactor en chef al foii vitelor de pripas și al altor jurnale necitite colaborator”². Vorbind despre știință, Mihai Eminescu o definește în calitate de permanentă rectificare a rezultatelor obișnuite anterior, susținând că „știința: o trecere și retrecere de unități foarte mici, când la un termen fracționar, când la celălalt: o vecinică corectură”³. Este demnă de toată atenția noastră opinia lui Mihai Eminescu în problema identificării unor frapante coincidențe de idei în operele mai multor autori, adică „coincidența cea adese uimitoare în pasaje, ba în cugetări organice întregi, a autorilor celor mari”, căci „este *același* om care trăiește în toți, și naturi inferioare cred cum că s-a plagiat unii pe alții, pe când poate nici nu s-au citit, și fiindcă fiecare regăsește sâmburele individualității sale în cei mari, crede de datorie a reda comentarii și ramificațiunile individuale ale aceluia sâmbure, de aicea apoi se nasc diferiți glosatori și explicatori, cari de cari mai proști, ale (ai) autorilor mari”⁴.

0.2. Așadar, din analiza notelor și conspectelor de texte din domeniul filologiei putem constata că acestea au un caracter, în general, de însemnări de lucru și sunt consemnate în diferite perioade. Fiind examinate în ansamblu, ele oferă o privire panoramică asupra problemelor de care era preocupat Mihai Eminescu în activitatea sa intelectuală și probează

prezența unui cugetător de mare putere speculativă și cu intuiție de anticipație fantastică. Totodată, textele în cauză se evidențiază prin aplicarea metodelor matematice în studiul științelor sociale, poetul fiind astfel un precursor al matematizării științelor sociale.

În același timp, din cele relatate am putea conchide că în prezent încă nu dispunem de o imagine magistrală a personalității culturale și științifice a lui Mihai Eminescu și rămânem în așteptarea unor studii serioase despre Mihai Eminescu filosof, istoric, astrofizician, matematician, fizician, geograf, economist, lingvist, politician, psiholog etc., etc.⁵

0.3. Revenind la tema enunțată în titlul comunicării noastre, ținem să menționăm că autorul „Lucașului” nu a elaborat nicio teorie lingvistică proprie, conspectele, notele și comentariile sale de natură lingvistică constituind un ansamblu luxuriant de probe că autorul lor era preocupat dacă nu de toate, cel puțin de majoritatea problemelor referitoare la limbajul uman. Mai mult, analiza manuscriselor eminesciene demonstrează cu o mulțime de dovezi irefutabile că autorul lor cunoștea toate teoriile și direcțiile de cercetare din lingvistica de până la dânsul și din timpul vieții lui. În această ordine de idei sunt elocvente conspectele poetului care includ studii de Hermann Steinthal, Carl Philipp Moritz, August Friedrich Pott, Moritz Lazarus, Wilhelm von Humboldt etc. În cele ce urmează, ne propunem să prezentăm succint ansamblul de probleme lingvistice care l-au preocupat în mod special pe Mihai Eminescu.

1. Încă în perioada studiilor universitare din Viena și Berlin, Mihai Eminescu a manifestat un interes sporit pentru cele mai variate probleme de lingvistică generală. Textele de această natură se ocupă de originea limbii, de relația dintre limbă și psihicul uman, de structura internă a limbii, de importanța limbii în viața spirituală a națiunilor, de evoluția limbii literare prin emanciparea ei de sub dominația etimologică și sintactică etc.

1.0 Sunt deosebit de valoroase „ notițele ” poetului privind raportul limbii cu psihologia, problemă tratată în mod special în studiile lui Hermann Steinthal, care interpretează limba ca un mecanism psihic. În această ordine de idei urmează să menționăm că poetul conspectează studii sau fragmente din acestea, face note marginale asupra unor probleme sau afirmații lansate de lingviștii secolului al XIX-lea. Astfel, în *Fragmentarium* atestăm mai multe conspecte și note din creația unor lingviști cu renume, ca **Wilhelm von Humboldt** (studiul *Despre raportul dintre scriere și vorbire*)⁶, **Hermann Steinthal** (studiul *Reflecții introductive privind psihologia popoarelor (ca invitație la redactarea unei reviste de psihologie a popoarelor și de lingvistică)*)⁷, **Hermann Steinthal și Carl Philipp Moritz** (studiul *Despre verbele impersonale*)⁸, **Hermann Steinthal** (studiul *Asimilare și atracție în lumina psihologiei*), **August Friedrich Pott** (studiul *Despre varietatea expresiei lingvistice după sunet și noțiune*), **Moritz Lazarus** (studiile *Condensarea gândirii în istorie și Câteva idei sintetice despre psihologia popoarelor*)⁹ etc.

1.1. În opinia lui Mihai Eminescu, limba este un fenomen eminent social, susținând că „arta de a governa = arta de a armoniza interesele claselor societății, și aceasta pentru că tot ce este, este un rezultat al societății: limbă, spirit, învățătură, avere, civilizație, putere”¹⁰. Ca fenomen social, limba este de o importanță decisivă în procesul de constituire și de existență a națiunilor, întrucât „cine zice un popor zice mult: oamenii vin la un semnal dat în limba națională. Își dirig deodată și spontan forțele lor colective

într-o singură direcție de mișcare¹¹, căci „*eu e Dumnezeu. Națiunea mea e lumea, cum fără eu nu e Dumnezeu, astfel fără națiunea mea nu e lume. Națiunea – acest complex de euri*”¹². Așadar, limba și națiunea, deși nu sunt identice, constituie o unitate de fenomene interdependente, așa încât nu există națiune fără limbă, tot așa cum nu există limbă fără națiune. Mai mult, pentru Mihai Eminescu „spirit și limbă sunt aproape identice, iar limba și naționalitatea asemenea”¹³. Pornind de la ideea că „într-adevăr, dacă în limbă nu s-ar reflecta chiar caracterul unui popor, dacă el n-ar zice oarecum prin ea: «așa voiesc să fiu eu și nu altfel», el se întreabă: „oare s-ar fi născut alte limbi pe pământ?”. Tocmai din aceste considerente, Mihai Eminescu conchide: „simplul fapt că noi românii, câți ne aflăm pe pământ, vorbim o singură limbă, «una singură» ca nealte popoare, și aceasta în oceane de popoare străine ce ne înconjură, e dovadă destulă și că așa voim să fim noi, nu altfel»¹⁴. Și ca un corolar al interdependenței dintre limbă și națiune, M. Eminescu susține: „Daci sau romani, romani sau daci: e indiferent, suntem români și punctum. Nimeni n-are să ne-nvețe ce-am fost sau ce-am trebuit să fim; voim să fim ceea ce suntem – români”¹⁵, din care cauză „limba și naționalitatea românească vor pieri deodată cu românul material, cu stingerea prin moarte și fără urmași a noastră, nu prin deznaționalizare și renegațiune”¹⁶. Acesta ar fi un argument în plus pentru ca „amicii” noștri și rătăciții dintre noi să renunțe la existența unui popor „moldovenesc” și a unei limbi „moldovenești”.

1.2. Luând în discuție problema originii limbii, Mihai Eminescu susține, în cunoștință de cauză, că „teoria cu privire la formarea limbii se află în afara domeniului acesteia, situându-se mai degrabă în cel al antropologiei”¹⁷. În continuare, autorul menționează că cercetările antropologice în problema originii limbii „se întind retrospectiv până în preistorie, dar nu contactează punctul originar; iar vestita maximă a voiajului Palgrave că niciodată nu ne vom extinde cercetările până la trecutul lipsit de vorbire apasă greu asupra lui”¹⁸.

Mihai Eminescu este de părerea că unitățile inițiale de limbă au fost verbele, dat fiind că „în urmă cu mai bine de 2 000 de ani, gramaticii indieni deja au derivat cuvintele limbii lor din rădăcini, iar aceste rădăcini le-au reunit în tabele care aparțineau tuturor limbilor sferei popoarelor indo-europene, ce luaseră ființă pe respectiva bază. Aceste rădăcini însă conțin toate noțiunile ce țin de verbe. Cât de remarcabil acest fapt!”. În baza acestui fapt, el ajunge la o concluzie care pare imbatabilă până în prezent: „toate verbele exprimă o schimbare în spațiu, o mișcare sau o poziție din mișcare, constanța unei stări. La început a fost fapta – s-ar putea spune. Fapta a fost cel dintâi obiect al observării și al denumirii, întrucât orice mișcare în spațiu poate fi recunoscută doar prin intermediul ochiului, atunci limba omenească își are obârșia în ochiul omenesc”¹⁹.

1.3. În opinia mai multor oameni de cultură, limba este componenta principală a existenței individului, căci doar ea îl face pe om să fie om, fără această componentă determinantă omul încetează a fi om, întrucât „numai acolo unde există limbă există lume” (Martin Heidegger). Tocmai din aceste considerente, acad. Mihai Cimpoi, pornind de la comunitatea de idei existente în creația lui Mihai Eminescu și cea a lui Martin Heidegger, ajunge la concluzia că limba este „casa ființei noastre” sau „locul de adăpost al ființei”²⁰. Având în vedere ideile lansate de Eminescu și Heidegger, acad. Mihai Cimpoi constată că omul se comportă ca și cum el ar fi creatorul și stăpânul limbajului, în timp ce, dimpotrivă,

limbajul este și rămâne stăpânul lui și își bazează constatarea pe următoarele afirmații ale lui Mihai Eminescu: „Nu noi suntem stăpânii limbii, ci limba e stăpâna noastră...²¹”; „Precum într-un sanctuar reconstituim piatră cu piatră tot ce-a fost înainte – nu după fantezia sau inspirația noastră momentană – ci după ideea în genere și în amănunte – care-a predominat la zidirea sanctuarului – astfel trebuie să ne purtăm cu limba noastră românească²² și pe cele ale lui Martin Heidegger: „Omul se poartă ca și cum el ar fi făuritorul și dascălul limbii, când de fapt ea rămâne stăpâna omului. Atunci când acest raport de subordonare se răstoarnă, omul ajunge să urzească ciudate mașinațiuni”, „Limba este domeniul (templum), adică locul de adăpost al Ființei. (...) Deoarece limba este locul de adăpost al Ființei, noi ajungem la ființare străbătând neîncetat acest loc de adăpost²³”.

1.4. În fine, urmează să amintim că pentru Mihai Eminescu limba este valoarea supremă a unui popor, acesta din urmă având nevoie „de un tezaur sufletesc, de un reazem moral într-o lume a mizeriei și durerii”, iar acest tezaur „i-l păstrează limba sa”, căci „în limba sa numai i se lipesc de suflet preceptele bătrânești, istoria părinților săi, bucuriile și durerile semenilor săi” și „numai în limba sa omul își pricepe inima pe deplin²⁴”. Astfel, poetul ajunge să definească limba în calitate de „copie a sufletului uman, despre care ne redă, în articulațiile și în legăturile ei tainice, o icoană fidelă²⁵ și ca urmare limba este declarată drept „cea mai mare capodoperă a instinctului uman – o capodoperă în dublă privință, prin faptul că o substanță materială sugerează un interior ideal²⁶”.

1.5. Mihai Eminescu s-a interesat în mod special de filosofia limbii și, fără a elabora studii personale în acest domeniu, a conspectat, așa cum am constatat mai sus, unele cercetări semnate de Hermann Steinthal, Carl Philipp Moritz, Franz Bopp etc. În opinia lui M. Eminescu, reprezentarea psihică, ca și corelativul său verbal – cuvântul, este „indiferentă în orice simpatie sau antipatie, ea nu e nici bună, nici rea, e inocentă ca și copilul²⁷”, întrucât „vorbirea ca atare, în și pentru sine, gura, tonul, nu au în ele nimic nociv”, „nu cuvântul repugnă sau atrage, căci citite din interes filologic într-o carte, să zicem, cuvintele nici nu se atrag și nici nu se resping prin sentimentele de care sunt animate, ci vă interesează doar ca formă pură, în vederea cercetării lor, cuvântul nefiind altceva decât formă²⁸”.

Totodată, M. Eminescu, sub influența cercetărilor realizate de lingviștii citați, face o distincție netă între conținut și formă, distincție care va deveni un procedeu de bază în lingvistica modernă începând cu Ferdinand de Saussure, afirmând următoarele: „Conținutul constă din senzații și din reprezentările și noțiunile formate de acestea, alături de afectivitatea care le este inerentă. *Forma constă din trecerea acestui conținut prin conștiință sau din condiția elementelor acesteia*²⁹”. Pornind de la aceste distincții, autorul conchide că specificitatea unui popor „se manifestă atât în conținut cât și în formă, dar în aceasta din urmă se exprimă mai original, mai rafinat și mai profund. Astfel toate elementele care constituie conștiința poporului – religie, moravuri, concepție ș.a.m.d. – sunt un conținut de idei; numai limba însă înfățișează, pe lângă conținutul reprezentărilor reflectat în cuvinte, de asemenea forma ideilor, dinamica gândirii, în flexiunea cuvintelor și în sintaxă” și ca urmare „limba nu include doar concepția despre lume a poporului, ci redă și imaginea activității contemplative însăși³⁰”.

Relația dintre formă și conținut are, în opinia lui Mihai Eminescu, ca și pentru F. De Saussure, un caracter arbitrar; căci „toate noile cercetări conduc la importantul adevăr

că sensul cuvântului nu stă în nicio relație intimă și necesară cu sunetele sale și poate că niciodată nu stă într-o relație permanentă”, „de aceea ajungem la surprinzătoarea înțelegere a faptului că asupra accepției și semnificației unui cuvânt hotărăște doar uzul limbii”³¹. Ceea ce am putea obiecta în această privință ar fi faptul că relația dintre formă și conținut, deși este arbitrară din punctul de vedere al originii, are un caracter obligatoriu, necesar (Emile Benveniste) la nivel sincron, întrucât orice unitate lexicală poate exista numai în virtutea existenței unei relații obligatorii consacrate în comunitatea respectivă între o formă dată și un conținut dat.

1.6. Fiind un bun cunoscător al realizărilor recente din lingvistica europeană, Mihai Eminescu nu a putut rămâne indiferent față de lingvistica comparată care își datorează apariția studiilor lui W. fon Humboldt, Franz Bopp etc. și care este rezultatul unei sinteze a datelor obținute prin cercetările asupra limbilor vechi și noi, din Europa și Asia. Comparându-se structura gramaticală a limbilor vechi cu cea a limbilor noi din America și Asia, s-a ajuns la concluzia că limbile evoluează neîncetat, iar comparația dintre diferite limbi demonstrează că unele seamănă destul de mult între ele și în baza acestui fapt a fost formulată o concepție fundamentală pentru lingvistica modernă: limbile descoperite în Asia și America conțin unele elemente asemănătoare și acest lucru nu este altceva decât rezultatul procesului de diversificare a unor limbi mai vechi, cunoscute și studiate din texte.

Făcând referire la Max Müller, Mihai Eminescu susține că filologia, inclusiv lingvistica, însușindu-și metoda comparativ-istorică, a devenit „o știință exactă”³². Luând în discuție adjectivele, M. Eminescu constată că limba germană, în raport cu limbile clasice (greaca, latina, sanscrita) și cu cele romanice, nu posedă capacitatea de a substantiviza adjectivele³³. Tot în acest context este necesar să amintim observațiile comparative ale lui M. Eminescu cu privire la limba maghiară, caracterizată prin flexiune turanică, dicționar slav și sintaxă germană, în timp ce limba română dispune de flexiune traco-ilică și dicționar latin al limbii în circulațiune³⁴.

1.7. Fiind contemporan al psihologismului lingvistic, Mihai Eminescu nu identifică gramatica nici cu sistemul logicii sau al metafizicii, nici cu cel al psihologiei³⁵, „întrucât formele proceselor psihologice ale conștiinței noastre nu se transpun direct în sunet și nu formează forme gramaticale, limba nu e unealtă directă a conștiinței în legătura sa mecanică cu organele fonatoare; dimpotrivă, ea este prima răsuflare a *conștiinței de sine*; nu e pură devenire în spirit, ci primul act al spiritului – tot exteriorul și tot interiorul, procesele senzoriale, ca și cele logice și psihologice sunt simplă materie prin care și în care spiritul își încearcă pentru întâia dată puterea sa alcătuitoare”³⁶ pentru ca în continuare să menționeze că „a da formă înseamnă a-și însuși, a percepe”, de aceea „nu există nimic metafizic, nimic psihologic în limbă, ea este însă apercipție artistică, firește instinctivă a oricărei ființe și deveniri în natură și spirit” și ca urmare „limba propune la fel de puțină psihologie, ca și fizica; cine o studiază nu vede niciodată cum concepe *ea* viața naturală și pe cea sufletească. Dar motivele pentru care face asta așa sau altfel nu se pot înțelege decât prin psihologie, și cum tot psihologic tratăm și ideile și străduințele individuale”³⁷.

2.0. Caracterul unitar al limbii române este o realitate indiscutabilă. Mai mult, se consideră că tocmai limba română „a fost și este de-a lungul istoriei noastre zbuclumate cimentul indestructibil al unității noastre, a românilor de pretutindeni, mai ales atunci

când a trebuit, prin vitregia destinului, să trăim multe secole în țări cu nume diferit, până când unirea cea adevărată din 1918 a consfințit realitatea istorică a poporului român în statul național unitar, – act istoric de consfințire a dreptății noastre³⁸. Tot în această ordine de idei, readucem în memorie faptul că noi, românii, așa cum susține undeva istoricul Neagu Djuvara, „suntem poate singura țară din Europa, în afară de micile țări, al cărei sentiment național este exclusiv întemeiat pe faptul că vorbim aceeași limbă de la Nistru până la Tisa, lucru care nu se întâmplă în alte țări unde sentimentul național s-a clădit de veacuri, încetul cu încetul, în jurul unei istorii comune. La noi cimentul este limba!” Ideea unității limbii române este susținută și de lingviști de marcă. Astfel, academicianul Iorgu Iordan susține că „pe teritoriul lingvistic românesc nu există o diversificare atât de adâncă, încât să dea naștere unui fel de bilingvism, adică la situații în care vorbitorii unui grai să vorbească acasă graiul local, iar atunci când depășesc zona acestui grai să fie nevoiți a folosi limba comună a întregului popor ca pe o altă limbă, nici în ceea ce privește fonetismul, nici în ceea ce privește lexicul, nemaivorbind de sistemul lexical³⁹. Încă mult înainte, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, George Barițiu, adresându-se oamenilor politici din Imperiul Austro-Ungar, susținea că între limba vorbită în Moldova, Muntenia și Ardeal nu există nici atâta deosebire, cât există între limba germană vorbită în Viena și cea vorbită la Berlin.

2.1. Tocmai în baza celor afirmate de cei nominalizați anterior putem susține cu toată convingerea că Mihai Eminescu s-a dovedit a fi, și de această dată, un predecesor al ideilor privind unitatea răspândirii teritoriale a limbii române: „Limba română e unica în Europa care n-are proprie-vorbind dialecte. Pe-o întindere de pământ atât de mare, despărțiți prin munți și fluvii, românii vorbesc o singură limbă⁴⁰. În același timp, poetul nostru este conștient de valoarea limbii scrise în procesul de unificare a limbii. Astfel el susține că „unitatea actuală a limbei vorbite, deși e în parte un merit special al epocii lui Matei Basarab, dovedește totuși că și în această privire erau elemente cu totul omogene, preexistente limbei bisericești, cari înclinau a căpăta o singură formă scrisă. Organografic vorbind limba era aceeași; numai termenii, materialul de vorbe diferea pe ici pe colo⁴¹. Anume unitatea limbii i-a permis poetului să identifice „o unitate de origini etnice⁴² ale poporului român⁴³.

2.2. Pentru a demonstra unitatea poporului român, poetul apelează la probe de toponimie, menționând că „există multe indicii, atât în numirile localităților și râurilor, precum și în alte împrejurări, cari denotă o unitate a neamului românesc preexistentă formațiunii statelor noastre”, căci „pe când găsim în Țara Românească *Argeșul*, găsim tocmai în nordul Daciei un pârâu numit *Argestrul* care se varsă din stânga în Bistrița, râu ce izvorăște din Maramureș. Pe când în Țara Românească aflăm *Câmpulungul* ca ținut și descălecătoare, aflăm în Bucovina, în creierul munților, un *Câmpulung* tot ca ținut și descălecătoare⁴⁴.

2.3. În fine, Mihai Eminescu argumentează existența unității etnice și de limbă a neamului nostru prin prezența unui drept cutumiar comun pentru toți românii: „Înainte sau abia după formarea statelor române vedem românii de sub Coroana Ungariei pretinzând să se judece între ei după dreptul lor propriu, jus Olachale sau Olachorum; o cerere analogă fac moldovenii ce pribegise în Polonia, să se judece după dreptul românesc. Și aceasta când? Pe la 1380. Care-a fost acest drept consuetudinar la carele ei țineau cu sfințenie,

fie sub coroana Ungariei, fie sub a Poloniei? El n-a fost scris niciodată; era atât de viu în conștiința poporului, atât de necontestat de nimenea, încât nici unul din vechii noștri Domni n-au găsit de cuviință să-l codifice⁷⁴⁵.

2.4. În notele poetului, unitatea limbii române este examinată paralel identitatea poporului român. Unitatea de limbă a fost determinată de „cărțile bisericești, tipărite în Ardeal, în Moldova, în Țara Românească”, care au oprit „procesul de diversificare și de dialectizare a graiului viu” și în urma acestui fapt limba „primește prin cărți o normă unitară în rostire și în scriere, căci, printr-un instinct fericit, traducătorii și scriitorii originali aleg ca model dialectul cel mai arhaic al românilor, cel vorbit în Țara Românească și-n o parte a Ardealului, căci la cel mai vechi din toate se puteau reduce, ca la un prototip, dialectele ce încercau a se forma pe atunci⁷⁴⁶. Mai mult, poetul crede că acesta poate fi considerat drept „un instinct de adevăr” sau chiar „cunoștința limbei latine care i-a îndemnat la aceasta”, atribuindu-i o importanță deosebită în acest proces de unitate literaturii populare, „a cărei răspândire uniformă nu e de tăgăduit. Aceleași balade ce s-au cules în munții Moldovei sau ai Ardealului s-au aflat, în variante, în Dobrogea, încât se constată că piesele nemerite de literatură populară aveau tendința de-a se răspândi la toți românii⁷⁴⁷.

3.0. În probleme de istoria limbii române, Mihai Eminescu, bazându-se pe materiale documentare din domeniul istoriei, afirmă că „e indiferentă chestiunea dacă elementele ce compuneau acest sâmbure de popor modern erau tracice și latine sau latine și ilirice, destul numai că, din al VI-lea secol după Hristos, la năvălirea avarilor în Tracia (a. 579) oastea condusă de Martin și Comențiol e compusă din oameni ce vorbesc românește”. Totodată, M. Eminescu constată, pe bună dreptate, că „în limba română se găsesc însă tocmai elementele unei latinități arhaice, ce nu se putuse păstra decât tocmai numai în Italia și nu la cei ce-nvățau limba clasică a statului⁷⁴⁸.

În procesul de refacere a unor forme lexicale sau gramaticale se cer cunoștințe lingvistice profunde, întrucât „consistența unei limbi începe cu scrierea ei”, dat fiind că „elementele primite în această scriere, nouă fiind chiar, devin consistente și rămân în limbă, dacă nu contrazic cu direcțiunea spirituală a poporului. Ele nu trebuie să coincidă cu natura limbei, ci numai să nu-i contrazică” și ca urmare „limba română de-aceia s-a depărtat și s-a înmuiat așa de latină, pentru că așa de lungă vreme nu a fost scrisă⁷⁴⁹.

3.1. O atenție deosebită merită opinia lui M. Eminescu despre legitățile de evoluție a cuvintelor moștenite din limba latină și a celor împrumutate din slavonă în limba română: „sigur e că, deși au multe elemente slavone în limbă, nu sunt slavi. Cuvântul pentru care nu sunt și nu pot fi slavi este linguistic. Legile după cari cuvintele latine s-au prefăcut în cuvinte românești și-au sfârșit demult evoluțiunea lor; în momentul în care românii au primit cuvinte slavone, limba lor era formată de secole deja, încât, deși cuvintele slavone sunt vechi, ele nu s-au asimilat nici până în ziua de azi cu limba noastră, excepție făcând de vreo patru sau cinci vocabule cari privesc păstoria⁷⁵⁰.

3.2. Deși Mihai Eminescu, vorbind despre originea etnică a românilor, neagă „coborârea” lor „din traci⁷⁵¹, fiind totodată sigur că „s-ar putea deduce numai un singur lucru. La popoarele din Dacia, neexceptând pe cel român, trebuie să se afle urme de fonologie dacică⁷⁵², totuși el, pornind de la studiile elaborate de lingvistul sloven Franz von Miklosich, identifică anumite coincidențe lexicale și fonetice existente în română

și în albaneză. Mai întâi, el consideră poporul albanez și limba albaneză ca provenind din aceleași triburi antice ale tracilor ca și poporul român și, respectiv, limba română: „Amestecul foarte mare și pestriț al limbei albaneze, care întrece pe al celei engleze, se va fi născut din două împrejurări cari concurg: întâi din vechimea poporului însuși, care în viața sa lungă a avut ocazia de-a primi foarte multe influențe străine, al doilea din numărul cel mare al popoarelor cari parte coexistă, parte au locuit pe rând în Peninsula Balcanică. Din limbă se dovedesc nenumărate atingeri cu cea română vorbită în Evul Mediu de poporul nostru, foarte numeros pe atunci în Peninsulă”⁵³. În continuare, M. Eminescu constată că în urma analizei a 261 de numiri albaneze de animale, au fost identificate 47 de unități lexicale care „se ating cu cuvinte românești, multe cu alte cuvinte romanice, 21 italiene, 41 vechi grecești, înrudite însă originar, 38 medii și neogrecești. Dintre toate abia 30 se păreau de origine curat albaneză”⁵⁴. Cu acest prilej, cărturarul nostru afirmă că „tracii și ilirii erau popoare înrudite. Descendenții ilirilor sunt albanezii actuali, din traci s-au născut românii”⁵⁵. Referindu-se la F. fon Miklosich, el atestă „vreo 50 de cuvinte cari parte sunt comune albaneșilor și românilor, parte au în amândouă limbile o formă și un sens deosebit”, în timp ce „un număr însemnat de cuvinte latine au trecut de la români nu numai în limba bulgară, ci în toate limbele Peninsulei”⁵⁶, ca în fine să conchidă „cum că albanezii și românii sunt unul și același popor, însă unii au păstrat limba tracă, iar cei din urmă și-au apropiat dialectul latin vulgar, nu mai e azi nicio îndoială”⁵⁷.

3.3. Mihai Eminescu este probabil prima personalitate din cultura noastră care a evidențiat în mod special importanța literaturii religioase pentru istoria limbii și pentru procesul de creare a limbii literare românești. Astfel, în *Timpul* din 6 mai 1880, el afirmă că „limba literară, nu cea grăită în societatea cultă, limba cronicarilor și a legendelor e pe alocurea de-o rară frumusețe. Multe texte, și bisericești și laice, au un ritm atât de sonor în înșirarea cuvintelor încât e peste putință ca frumusețea stilului lor să se atribuie întâmplării și nu talentului scriitorului și dezvoltării limbii”. În același timp, el este conștient de valoarea „stilistică și lexicală” a cărților vechi, „căci nu sunt scrise supt influența limbilor moderne, cel puțin nu a celei franceze, și se găsesc în ele locuțiuni care încep a dispărea din limba de astăzi și se înlocuiesc prin șabloane din fraze străine dezvoltării de pân-acum a limbei noastre”, iar valoarea lexicală a acestora se manifestă „prin mulțimea de cuvinte originale, pe care scriitorii bisericești și laici, siliți să recurgă la propriile mijloace, le întrebunțează în compunerile lor”⁵⁸. În *Timpul* din 14 august 1882, poetul observa: „cărțile bisericești, tipărite în Ardeal, în Moldova, în Țara Românească, opresc procesul de diversificare și de dialectizare a graiului viu”⁵⁹.

3.4. Consemnând faptul că treptat „au început a se recunoaște însemnătatea limbii cărților bisericești”, poetul face o analogie cu situația din istoria limbii germane, constatând că „din deosebita și variile dialecte ale limbei germane de pildă, unul a ajuns să domineze și să devie limbă literară și de stat, aceasta este a se mulțumi mai cu seamă *Bibliei* lui Luther. La începutul secolului trecut, în al XVII-lea chiar, limba germană se poate zice că încetase de-a mai exista. Cine deschide cărțile scriitorilor din acei timpuri află un jargon în care întregă averea lexicală, sintaxa chiar a limbei erau alterate și falsificate de mii de fraze franțuzești sau latinești; reprezentantul de căpetenie al unei limbi germane literare, curate, era *Biblia* lui Luther”, ca în fine să ajungă la următoarea concluzie: „La noi lucrul

s-a petrecut într-un mod analog. Epoca reformațiunii, răspândindu-se prin periferii, au ajuns în Ardeal; calvinii începuseră a traduce cărți bisericești în românește, pentru a atrage la Reformă și poporul românesc. Ei bine, biserica și Domnii noștri au combătut Reforma cu armele ei proprii. Au pus a se traduce cărțile bisericești în limba românească, au introdus limba poporului în biserică și stat, în locul celor străine hieratice. Dacă chiar ar fi existat înclinări de dialectizare a limbei noastre, ele au încetat din momentul în care biserica au creat limba literară, au sfințit-o, au ridicat-o la rangul unei limbi hieratice și de stat. Din acel moment trăsătura de unitate a devenit și a rămas limba și naționalitatea, pe când înainte românul înclina a confunda naționalitatea cu religia”. Aceste speculații teoretice urmăresc mai multe scopuri, dar în primul rând demonstrează necesitatea retipăririi „cărților bisericești cu caractere latine”, întrucât „tipăriturile vechi au început a se afla cu greutate”, de aceea Mihai Eminescu susține acțiunea Sfântului Sinod în această direcție, fiind de părerea că „limba cărților bisericești va fi supusă unei revizuirii în ceea ce privește slavismii tehnici, nejustificați și nepricepuți nici pân-în ziua de azi de popor. Cuvinte populare romanice se vor introduce în locul termenilor slavonești, cuvinte înțelese de toți; frazelor li se va da pe ici colo orânduirea ce li se cuvine după geniul limbei noastre, înlăturându-se traducțiuni servile și prea *ad literam*; c-un cuvânt, ferindu-se în mod egal de neologismii dar și de barbarismii slavonești sau de altă origine, revizuiitorii cărților vor avea în vedere atât avutul propriu al limbii populare cât și arhaismii aciaa cari se pot reintroduce fără alterare a înțelesului”⁶⁰.

3.5. Mihai Eminescu demonstrează o subtilă cunoaștere a istoriei limbii române, evidențiind straturile constitutive ale limbii române, căci „românii au răsărit dintre slavi ca insula... din mare”⁶¹. Astfel, el distinge mai întâi un strat „primar fonologic”, un strat „secundar bisericesc – o limbă mai nouă”, un strat „terțiar malorosian-polon” și un strat „cuaternar rusesc administrativ-juridic”, iar în concluzie afirmă în termeni metaforici că „pe covățelele acestei insule au rămas într-adevăr lacuri de apă de mare, care însă, prin afluența izvoarelor de apă dulce, s-au schimbat cu mult: pozitiv este însă că insula toată era odinioară sub mare”⁶².

În fine, făcând referirile de rigoare la studiul lui F. Fon Miklosich *Die slavischen Elemente im Rumanichen*, tipărit la Viena în 1861, poetul rezumă câteva din tezele savantului sloven. Pornind de la ideea că „toate limbile câte se vorbesc păstrează o seamă de însușiri filologice cari, nefiind nici de origine greacă, nici romană, nici slavă, nu pot să fi ieșit din senin, ci trebuie să fi fost proprie unui popor care-a dispărut acum, trebuie să corespundă c-o realitate etnică care-a existat în trecut, c-un corelat etnic”⁶³, el ajunge la concluzia că aceste particularități de limbă „numai în limba albaneză... par a fi cu totul originare și, fiindcă această limbă este totodată cea mai veche din peninsulă, putem trage concluziunea îndreptățită că aceste proprietăți indicate mai sus s-au născut fără îndoială dintr-un element înrudit cu limba albaneză, așadar dintre-o limbă străstrăveche, dispărută azi, din limba *traco-ilirică*”⁶⁴. În baza acestui fapt, M. Eminescu susține că „limba traco-ilirică este temelia și substratul peste cari s-au superpus deosebite pături lingvistice, dar aceste din urmă, cu toată superpunerea, sunt în chiar esența lor modificate prin acel substrat”⁶⁵. În continuare, M. Eminescu distinge următoarele substraturi de limbă: „substrat: traco-iliric; pătura imediat superpusă: latina, la bulgari: substrat traco-iliric; pătura superpusă: paleoslavă,

a doua pătură: finotatară, la grecii din Morea: substrat traco-iliric, pătura superpusă: elină, paleoslavă, albaneză, română, la serbi, muntenegreni, dalmațieni, bosniaci, croați: substrat: traco-iliric, pătura superpusă: limba lehitică a hrovaților (aduși în Imp. Bizantin în timpul avarilor), la albanezi: substrat: traco-iliric, pătura: traco-ilirică⁷⁶. Și, în fine, poetul enumeră acele proprietăți ale structurilor limbilor balcanice care demonstrează existența unui substrat etnic și lingvistic comun: „1) Formațiunea caracteristică a viitorului cu un *verbum volendi* (*vouloir, wollen*), comună limbilor albaneză, română, neogreacă, bulgară și sârbă.

2) Lipsa și circumscrierea infinitivului în limbile albaneză, bulgară, neogreacă, ba uneori în cea română și cea sârbă chiar.

3) Însemnarea genitivului și a dativului cu aceeași formă (în limbile albaneză, română și bulgară).

4) Așezarea articolului *după nume*, unde ține locul terminațiilor declinațiilor.

Articolul albanez definit: masc. *I*, fem. *E*; articolul albanez nedefinit: *t̃* Articolul român: masc. *L*, *le*; fem. *A*, *oa* Articolul bulgar: *t̃*, *ta*, *to*.

5) Frecvența sunetelor *ă* și *î* în limba albaneză și română și în dialectele bulgarilor apuseni.

6) Schimbarea deasă a lui *l* în *r* în limba albaneză, română, neogreacă – mai rar în cea bulgară⁷⁷. În plus, poetul identifică încă o serie „de fenomene analoge în sintaxa acestor limbi. Dar și mai multe puncte de atingere sunt între limba albaneză și cea română. Astfel este fecunditatea în diftongi (Doppellaute); apoi tensiunea vocalelor din *e* în *ea* (*tem, teamă*); din *o* în *oa* (*om, oameni*); *au* (în limba albaneză *ua, au*); nazalizarea vocalei de la-nceput; eliminarea lui *l* înaintea lui *i* consonans (*fi* în loc de *fli*, *găină* în loc de *galina*, *cai* în loc de *cali*, *văi* în loc de *văli*, *moi* în loc de *moli*); schimbarea lui *r* în *n* (*senin* în loc de *serin*)⁷⁸.

3.6. În relație directă cu istoria limbii se află etimologia unităților de vocabular, pentru care poetul a manifestat un interes aparte, explicând originea substantivului *cuvânt* prin lat. *conventus* „adunare de oameni”. Cu această ocazie el afirmă că „noțiunea nouă a găsit o manta spânzurată-n cui, vorba veche, și-a îmbrăcat-o. Ea are cu totul alt înțeles decum l-avea vorba înainte”. Tot așa el derivă verbul *a lega* din substantivul *lex*, iar expresia *a se tăvăli de răs* o consideră o expresie foarte adevărată, întrucât „cine râde din toată inima, aceluia-i vine gustul să se tăvălească pe jos”⁷⁹.

4. Sunt demne de toată atenția opiniile poetului în problema ortoepiei și ortografiei limbii române. În această ordine de idei, el constată că „deși rostirea normală a limbei românești e indicată fără abatere prin scrierile din veacurile trecute, totuși românii moderni n-au găsit încă mijlocul de a o scrie în mod unitar. Câte capete, atâtea ortografii. Literatura populară stagnează, căci afară de doi-trei scriitori nimeni din noi nu mai e 'n stare a reproduce graiul viu al poporului”⁸⁰. Poetul este conștient că unificarea ortografiei limbii române este „treaba filologiei române; tot astfel e treaba ei de-a căuta originile cuvintelor”⁸¹. M. Eminescu definește ortografia drept „oglină a pronunției aceleia care s-a recunoscut de cătră poporul întreg ca ortoepică, și aceasta nu prin convenție, ci în mod istoric, ea trebuie să păstreze acest caracter. Filologia poate schimba întru-câtva *ortoepia*, și atunci ortografia [i]i urmează pe această cale”⁸².

4.1. În numărul din 26 aprilie 1878 al „Timpului”, Mihai Eminescu prezintă *Noul a-b-c-dar românesc* de Vasile Petri, apărut la Sibiu în 1878, și insistă în mod special

asupra ortografiei acestui abecedar, evidențiind ca fiind pozitiv faptul că autorul a adoptat „ortografia de dincoace de Carpați”⁷³. Vorbind despre interdependența dintre ortografie și ortoepie, poetul susține că „unitatea «ortografică» este pentru noi românii un bun mare, la care trebuie să tindem cu toți cu orice preț” și se pronunță pentru utilizarea consecventă a semnelor diacritice, întrucât „în cărțile cu ortografie fără semne școlarii începători sunt nevoiți a ceti cuvintele cari conțin sonuri derivate «de două ori», o dată așa cum ele se prezintă ochiului d.e. *saratura*, apoi așa cum le dictează auzul românesc: «sărătură». Chiar și etimologiști pronunțați ca d. Bariț încă recunosc «că pentru începători este greu a ceti fără semne» („Observatorul”, nr. 8)”⁷⁴. În funcție de relația dintre ortoepie și ortografie, poetul examinează neologismele care „se pronunță adeseori cu totul fals, mai ales când învățătorii nu știu latinește. Astfel am auzit însumi cum elevi și învățători pronunțau: *timpurii* în loc de *timpuriu*, *amiciiță* în loc de *amiciețe* etc., pentru că era scris, *timpuriu*, *amicetia*. Unii mai pronunțau «gerunz»!, alți «gerundiu», unii «concoarză», alții «concordie» etc. Tot așa, de nu mai rău, o pățim cu *numele proprie*; R. D. canonic Șerban din Gherla cetea la un esamen în Năsăud consecințe *Țâșeni* în loc de *Titieni* (numele unui învățător)”⁷⁵. În continuare, sunt prezentate avantajele ortografiei din secolele precedente, dat fiind că „bătrânii”, „luând limba astfel cum crescuse ea în propria ei individualitate”, „au creat o ortografie pentru români cum ea nu are păreche în nici una din limbile moderne. Înzestrați cu o fineță nemaipomenită a auzului și cu un bun-simț de care noi ne-am înstrăinat de mult, ei au simțit care dialect anume – dacă putem numi dialecte deosebirile dintre noi – este acela ce trebuie cultivat. Moldoveni și munteni au tipărit în veacul al șaptesprezecelea cărți care, ca oglindă a pronunției vie, admise ca clas, nu lasă nimic de adaos și nimic de scăzut. Abia în epoca fanarioților, sub înrăurirea nimicitoare a lor, limba începe a-și pierde unitatea ortoepică și tinerețea ei naivă care strălucește în cronicari. Dar pe la capătul domniei fanariote românii de peste Carpați încep să învețe latinește și, mișcați de o ură neînțeleasă contra bietelor semne cari nu le păcătuise nimic și a bietelor cuvinte cu care poporul în curs de atâtea veacuri își făcuse locuțiuni, proverbe, cântece și povești, învățații au năvălit să stingă de pe fața pământului acea minunată operă la care contribuise milioane de capete, în mare parte foarte bine formate, și zeci de cărturari cu bun-simț și cu auz credincios”⁷⁶.

4.2. Mihai Eminescu a identificat cu acribie de lingvist deficiențele ortografiei „etimologice”, menționând că:

„1. Ortografia etimologică nu este destul de *precisă*, în ceea ce privește mai ales scrierea sunetelor derivate; de unde urmează că multe cuvinte nici nu să pot ceti îndată corect. Cum să va scrie după ortografia etimologică d.e. *mușcă*, ca să nu să citească nici *muscă*, nici *musică*? Tot așa e cu cuvintele: *pișcă* și *pisică*, *moșie* și *moașă*, *pasiune* și *pășune*, *mană* și *mână*, *paturi* și *pături*, *satul* și *sătul*, *urzeau* și *urdeau* (*a urdi*, *a face urdă*), *coșeau* (iarba) și *să coșeau* (pânile în cuptor), *mințeau* și *aminteau* etc. Cum să vor scrie, tot cu acea ortografie, cuvinte ca: *ești*, *foști*, *aștept*, *pușcă*, *triță*, *știucă*, *șder* etc. Și mai rău stăm cu numele proprii, în privința cărora nu putem consulta nici legătura cuvintelor, nici simțul nostru limbistic”;

„2. Lângă acest neajuns să mai adaogă unul cu mult mai greu în consecințele sale, căci privește *frumusețea* și chiar *unitatea* limbei române, înțelegem neajunsul că ortografia etimologică, după natura ei, nu regulează întru nimic *pronunțarea limbei*. Astfel noi românii

«ungureni» ne-am deprins a pronunța: *năciune, educăciune, enărăciune, comișune* etc., în credință negreșit că tot astfel pronunță și ceilalți români fără excepțiune. După ce însă am început a ceti cărți și foi din România, scrise cu semne, am aflat spre surprinderea noastră că ei urmează alt mod de pronunțare, și adevă: *națiune, educațiune, enarațiune, comisiune* etc. Ei mai pronunță; *Zeu, zi, zic, și, ieșire, singur* etc., iar nu ca noi: *Zău, zî, zâc, șî, ieșâre, sângur* etc.; în un cuvânt: la ei nu să aud atâtea sunete guturale ca la noi. Va admite orișicine al lor mod de pronunțare este mai frumos, mai fin, mai elegant”.

„3. Majoritatea precumpănitoare a românilor respinge ortografia etimologică și nu sunt pe semne că această majoritate să va supune minorității; din contră, ortografia etimologică pierde pe zi ce merge tot mai mult din terenul avut. Nici că este mirare, deoarece:

4. Ortografia cu semne este neasemănat mai *precisă*, prin urmare și mai *simplă* și mai *ușoară*”⁷⁷.

Așadar, M. Eminescu este un adept convins al unității ortografice și ortoepice a limbii române, pentru a evita de a „introduce, ca vechii egipteni, trei moduri de scriere, unul pentru începători și popor, altul pentru învățați și al treilea pentru monumente”⁷⁸.

M. Eminescu este conștient de importanța ortografiei și ortoepiei mai ales în procesul de predare a limbii române, întrucât „una din problemele școalelor noastre cu privire la limba maternă este de a face ca să dispară din limbă cu desăvârșire toate formele corupte, barbare și neestetice și în locul lor a introduce forme corecte și frumoase. Aceasta însă nu să poate decât pe lângă ortografia cu semne, căci ortografia etimologica, lăsând pronunțarea în voia fiecărui lector, departe de a ne sprijini întru rezolvarea acestei probleme, mai vârtos ne încurcă”⁷⁹.

4.3. Tot în legătură cu problema ortografiei și ortoepiei, Mihai Eminescu dă dovadă de cunoștințe profunde în domeniul foneticii istorice. Astfel, el constată că în această problemă s-a ajuns la „o adevărată vavilonie”, de aceea „suntem și azi încă departe de restabilirea vechei noastre unități ortoepice”⁸⁰. În această ordine de idei sunt concludente exemplele propuse de autor când examinează utilizarea lui „ó și é în loc de *oa* și ea, deși în aceste unități sunetare partea pe care cade tonul e tocmai *a* și nu *o* sau *e*”, indicând totodată că „*o* și *e* nu sunt decât $\frac{1}{4}$ a sonului deplin, iar *a* e întreg. Aceste pătrimi de son au aceeași cantitate ca și *î* consonans în *iată, iapă, iarbă*. Un semn că *e* astfel e pronunția vie, care a eliminat aceste pătrimi de sonuri; căci din *țeară* s-au făcut *țară*, din *feată* – *fată*, din *afoară* – *afară* ș.a.m.d.”, pentru ca în continuare să facă următoarea remarcă: „tot astfel de greșită ni se pare scrierea așa-numitelor sunete derivate cu semnul sunetului originar din care derivă. Așa *d* când avem echivalentul lui în *z* ni se pare de prisos. În genere întrebăm ce are a face *originea, etimologia* unui sunet cu scrierea lui? Nimic. Cum va scrie autorul – pentru a pune în evidență – sunetul *j*, când se derivă din *z + î* consonans? Astfel *englez* face pluralul *engleji*, verbul *o putrezi* dă naștere substantivului *putrejune*, verbul *a repezi* – substantivului *repejune*; apoi sunt mulțime de numiri colective cari se termină în *ez* sau *az* și au regulat *ej* la plural precum *genoveji, franțuji, olandeji, engleji, portugeji*, apoi *praz/praji, obraz/obraji, viteaz/viteji* etc.” Ca în fine să insiste asupra unui „exemplu și mai ciudat. *Ch* (x) se preface în limba noastră înaintea lui *i* consonans în *ș* de ex.: *Leach, Leși; Ierarch, Ierarși* ș.a.”⁸¹.

Pentru a demonstra superioritatea principiului fonetic asupra celui etimologic în ortografia limbii române, Mihai Eminescu recomandă filologilor să studieze cu mai mare atenție dialectele „limbei italiene (cu deosebire celui calabrez) și limbei latine postclasice și din Evul Mediu, rezultatele pentru etimologismul nostru ar fi mult mai mari, căci am regăsi până și sintaxa noastră mult mai analitică, ba până și scrisoarea fonetică a pluralelor”⁸².

4.4. Fiind un subtil cunoscător al limbii moderne și vechi și fiind bine inițiat în istoria limbii române, Mihai Eminescu consideră ca fiind dovedită următoarea teză: „Fonologia *limbei românești* e definitiv stabilită de 200 de ani aproape, de unde urmează că și ortoepia, prin urmare și ortografia, sunt de asemenea pe deplin stabilite”⁸³.

5. Mihai Eminescu a manifestat un interes aparte față de limba sanscrită, realizând în acest scop traducerea parțială a valoroasei opere *Gramatica critică abreviată a limbii sanscrite* a lui Franz Bopp⁸⁴. Manuscrisul traducerii neterminate a acestei opere se păstrează în Biblioteca Centrală Universitară din Iași și denotă profunzimea preocupărilor lui M. Eminescu pentru limba sanscrită, antrenarea totală în munca de traducere și eforturile supraomenești pe care le-a depus în executarea ei. Studiile la Berlin coincid cu perioada cercetărilor intense în domeniul indianismului. Astfel, în 1872, când el se înscrie la Universitatea din Berlin, F. Max Müller publică volumul al V-lea al *Rigvedei*, iar în 1874, când poetul pleacă din Berlin, apare și volumul al VI-lea al acestei lucrări. Primul volum apăruse spre sfârșitul anului 1849. Tot în 1874 a avut loc primul congres al orientaliștilor la Londra, cu ocazia centenarului înființării Societății Asiatice la Calcutta. În acei ani, Max Müller proiectează editarea colecției *The Sacred Books of the East*, care va pune temelia cercetărilor orientalistice; primele trei volume ale acesteia apar în 1879, an în care Eminescu publică *Rugăciunea unui dac*. Pe acea vreme se țineau cursuri de limbi și literaturi orientale la Universitatea din Berlin. Câteva din ele, de exemplu, cursurile limbilor sanscrită, pali (limba în care au fost scrise primele texte buddhiste) și zendă, precum prelegeri despre imnuri din *Rgveda* și *Atharvaveda*, ținute de Albrecht Weber, sunt semnalate într-un caiet al lui Eminescu din perioada berlineză⁸⁵. În opinia cercetătoarei Amita Bhose, Eminescu era conștient de faptul că inițierea în filosofia indiană necesită o cunoaștere serioasă a filologiei, inclusiv a limbii sanscrite, fiindcă este imposibil să pătrunzi în spiritualitatea indiană fără să stăpânești subtilitatea limbii sanscrite, în care au fost concepute și redactate textele antice indiene și ca urmare el voia să învețe serios limba sanscrită. Din *Gramatica sanscrită* a lui Bopp (ed. a II-a) cu 368 de pagini și 623 de secțiuni, M. Eminescu a tradus până la secțiunea 319 (p. 195), adică ceva mai mult de jumătatea cărții, iar din 451 de pagini ale glosarului sanscrit-latin, Eminescu a transcris primele 49 de pagini, care reprezintă primele patru litere din alfabetul *devanagari*, dintr-un total de 47 de litere. În total, cele trei caiete eminesciene conțin aproximativ 2 600 de cuvinte sanscrite. Numărul cuvintelor sanscrite apărute în acel manuscris și cunoscute de Eminescu nu este prea mult în raport cu vocabularul imens al limbii sanscrite, dar nici nu-i prea puțin⁸⁶.

5.1. Manuscrisele eminesciene denotă interesul poetului pentru cunoașterea și însușirea limbilor străine. Cu acest prilej, poetul afirmă: „Cumpăr Biblia în toate limbile pe cari vreau să le învăț. Toate cele europene. Sanscrita. Iudaica. Araba. Persana”⁸⁷. Își face note în problema foneticii limbii latine, constatând că „diftongii *ae, oe, au*, diftongi vechi: *eu, ei, oi, ui* ce se mai regăsesc în interjecțiuni”, se interesează de modul de citire

a „sunetelor în funcție de locul în cuvânt”, examinează detaliat genul substantivelor, numirile animalelor în funcție de genul lor, declinarea substantivelor și conjugarea verbelor latinești⁸⁸. În același timp, manuscrisele conțin numeroase exerciții de gramatică latină, inclusiv exerciții referitoare la unele adverbe și pronume latine⁸⁹, note privind pronunțarea sunetelor limbii spaniole și caracteristicile gramaticale specifice limbii germane sau celor ale limbii elene⁹⁰.

6. Mihai Eminescu a manifestat preocupare permanentă pentru cultivarea limbii române. În problema nivelului de civilizație a românilor, el declară în cunoștință de cauză că „noi suntem *începători*, nu tineri”, în timp ce „firea noastră” este „schimbătoare și nestatornică”, din care cauză, „Nemaigăsind jucării de stricat, ne-am apucat de limbă – de limba aceea de care de altfel ni-i și rușine s-o vorbim în familie – parce que nous parlons français”⁹¹. Mai mult, el rezervă limbii un rol determinant în procesul de modernizare culturală a românilor, întrucât „măsurariul civilizațiunii unui popor în ziua de azi e: o limbă sonoră și aptă de a exprima prin sunete – noțiuni, prin șir și accent logic – cugete, prin accent etic – simțăminte. Modul de a înșira în fraze noțiune după noțiune, o caracteristică mai abstractă ori mai concretă a noțiunilor în sine, toate acestea, dacă limba e să fie națională, sunt ale limbii, căci de nu va fi așa, e prea lesne ca un om să vorbească nemțește, de ex. cu material de vorbă unguresc”⁹². Așadar, „maturitatea culturii publice a spiritului poporal se manifestă cu deosebire în limba sa, și între culții unui popor se numără aceia care au suit înălțimea și domină terenul întreg”, iar „comoara și puterea limbistică, felul stilului și a expresiunii la un popor se reflectă și se manifestează în literatura sa națională”, căci „ea este izvorul din care să ieie fiecare”⁹³. Poetul amintește că, deși „de la Roma venim, scumpi și iubiți compatrioți, drept de la Roma! – din Dacia Traiană!”, „se cam ștersese diploma noastră de nobleță: limba, însă am transcris-o din buchile voastre gheboșite de bătrânețe în literele de aur ale limbelor surori; se cam ștersese istoria noastră”, manifestând optimism afirmând că „ceea ce n-am făcut în trecut ne vom încerca a face în viitor”, chiar dacă „cam degenerase arborele nostru genealogic cu câte-o codiță străină, dar îl vom nimeni de toate uscăturile”⁹⁴.

Așadar, pentru Mihai Eminescu „limba, alegerea și cursivitatea expresiunii în expunerea vorbită și scrisă e un element esențial, ba chiar un criteriu al culturii”⁹⁵, totodată limba fiind și „un puternic mijloc pentru a păstra vechea noastră avere națională: unitatea în limbă și o normă unică în pronunție”⁹⁶.

6.1. Cu o tonalitate ușor persiflantă poetul afirmă că, deși „ne-am subțiat, ne-am civilizat. În loc de-a merge la biserică, mergem la Caffé-chantant, unde ne-ntâlnim cu omenirea din toate unghiurile pământului, scursă la noi ca prin minune”, în timp ce „limba noastră cam veche, cu sintaxa ei frumoasă dar grea, cu multele ei locuțiuni, îi cam jena pe prietenii noștri”, de aceea „am dat-o de o parte și am primit o ciripitură de limbă păsărească cu sintaxa cosmopolită pe care cineva, dacă știe nițică franțuzească, o învață într-o săptămână de zile”. Iar în final exclamă cu ironie nedisimulată: „Bietul Varlaam, mitropolitul Moldovei și al Sucevei, care, în înțelegere cu Domnii de atunci și cu-n sinod general al bisericii noastre, au întemeiat acea admirabilă unitate care-a făcut ca limba noastră să fie aceeași, una și nedespărțită în palat, în colibă și-n toată românimea, și-ar face cruce creștinul auzind o păsărească pe care poporul, vorbitorul de căpetenie și păstrul limbei,

n-o mai înțelege. Dar Varlaam era un prost. În zilele noastre nici membru la Academie n-ar putea să fie”⁹⁷. Tocmai din aceste considerente, poetul supune unei critici vehemente pronunția străină promovată de unii vorbitori preținși culți, afirmând în *Timpul* din 22 octombrie 1881 că „nu de greco-bulgara subțire și nazalizată a secolului fanarioților se va lega progresul limbei noastre, ci de începuturile sănătoase ale unui Ureche sau Miron Costin; nu de traducerea de legi străine atârna civilizația juridică, ci de perfecționarea și completarea vechilor și propriilor începuturi de legislațiune și viață juridică. Din rădăcini proprii, în adâncime proprii, răsare civilizația adevărată a unui popor barbar; nu din maimuțarea obiceielor străine, limbilor străine, instituțiilor străine. Deci orice civilizație adevărată nu poate consta decât într-o parțială întoarcere la trecut, la elementele lui bune, sănătoase, proprii de dezvoltare”.

6.2. Mihai Eminescu supune unei critici acerbe presa vremii „scrisă mare parte într-o limbă cosmopolită, lesne de învățat de către orice străin în câteva zile”, întrucât, fiind neînțeleasă de popor, „șterge până și rămășițele de originalitate ale graiului nostru străvechi”. Anume ziarele „de științe naturale, de medicină, de ce-o fi” manifestă o lipsă totală „de respect pentru limbă”, acceptând „termeni străini fără trebuință și numai din lene de-a căuta echivalentul românesc”⁹⁸. Poetul constată cu tristețe cum se extinde „stricarea limbei încât astăzi gazetele și cărțurarii scriu o păsărească neînțeleasă de popor, subțire și muieratică”, cauza acestor experimente nereușite identificând-o „în politică” și ca urmare, „uitând cu totul că limba noastră e singura în Europa care se vorbește aproape în același chip în toate părțile locuite de români, uitând că n-avem dialecte și că moldoveanul se-nțelege tot așa de bine cu crișanul ca și acesta cu oamenii din Banatul Craiovei”⁹⁹, politicienii noștri nu profită „de-ajuns această dovadă și de unitate între noi și de deosebire către străini”, „ci au căutat să ne silească să dovedim că fiecă vorbă e latină și că toți, fără osebire, ne coborâm de-a dreptul de la romani”. Tocmai din aceste considerente, poetul conchide că toate acestea sunt de prisos, „pentru că nu originea face pe un popor să fie trainic, ci munca lui proprie, fie cu mâna, fie cu mintea; primejdios era pentru că una – se zguduia unitatea preexistentă a poporului nostru, al doilea – limba păsărească, trebuind învățată, ca orice limbă străină, răpea timpul altor învățături folositoare, al treilea – pentru că în multe cazuri nici dascălul nu știa înțelesul cuvintelor nouă, necum școlarul; și, în sfârșit, pierderea cea mai mare era că întreaga comoară a limbei, ce sta din zicători, proverbe, inversiuni, nimeni în fraze gata moștenite din neam în neam de la strămoși, se arunca în apă, pentru că-n ele erau și cuvinte de origine nelatină. Pare că cine știe ce nenorocire ar fi fost aceasta, pare că n-am trăit alături cu vecinii sute de ani și n-o să mai trăim pare că se făcuse gaură-n ceri dac-am primit noi câte ceva de la ei, ei de la noi”¹⁰⁰.

6.3. În problema inovațiilor în limbă, poetul se pronunță categoric împotriva celor lipsite de justificare reală, menționând că „numai mediocritatea încearcă a introduce în sanctuarul limbei noastre strigătele de iarmaroc și păsăreasca burselor”¹⁰¹, tocmai din aceste motive el consideră că „limba traducătorului ar putea fi mai românească. Ce va să zică *prizon*? N-avem vorbe românești îndestule pentru a însemna punerea la răcoare? *Închisoare*, *temniță*, *prinsoare* nu sunt destul de bune pentru traducător? Cererea curățeniei limbii e atât de dreaptă și apoi nu ține de nimenea nimic. Traducătorul n-are decât să întrebe cum zice românul cutărui lucru pentru a se lecui de galomanie”¹⁰². În baza acestui

fapt, poetul califică limba română drept „o împărăteasă bogată căreia multe popoare i-au plătit dare în metal aur, pe când pare a nu fi dat nimănui nimica. A o dezbrăca de averile pe care ea harnică și mlădioasă le-au adunat în veci de mai bine de o mie de ani, însemnează a o face din împărăteasă cerșetoare¹⁰³.”

6.4. Cărturarul nostru consideră că tocmai țărani urmău să fie considerați drept model de vorbitori ai limbii române, aceștia fiind calificat în calitate de antidot „contra epidemiei spirituale”, care exclude „beția de fraze și lipsa de cultură pozitivă a clasei de cenușeri din România”. În vederea realizării acestui deziderat „era de nevoie ca limba țaranului, fie el în România, fie în Ardeal, să fie pusă iar în scaunul de onoare ce i se cuvine, în locul în care o puseseră cronicarii și biserica”, dat fiind că „în lupta pentru limbă și adevăr și contra jargoanelor franțuzite sau nemțite și a beției de cuvinte”, țaranul „a rămas învingător”, iar „autorii loviți de pana sa energetică nu mai cutează a se întoarce la obiceiul lor de a înșira cuvinte nouă în loc de idei adevărate” și în felul acesta „limba, și împreună cu ea mintea, se curăță și se lămurește, căci numai o limbă în care cuvintele sunt împreunate c-un înțeles hotărât de veacuri este clară și numai o cugetare care se servește de o asemenea limbă e limpede și cu temei¹⁰⁴.”

6.5. Dar M. Eminescu s-a interesat nu numai de aspectul teoretic al cultivării limbii, ci mai ales de cel practic. Astfel, el consideră că forma adjectivală *crescând* „nu există în limba noastră românească, ea este curat maimuțarie după franțuzește, introdusă de oarecari preinși literați¹⁰⁵”. Vorbind despre termenul *pomologie* propus de un profesor pentru *pomicultură*, Mihai Eminescu recomandă, persiflând autorul acestui termen, în loc de *patologie* să se zică *bologie* (de la *boală*), în loc de *cranioscopie-capologie*, în loc de *botanică-tufo-* sau *buruienologie* și în fine în loc de *zoologie-dobitocologie*¹⁰⁶. În continuare, M. Eminescu demonstrează o cunoaștere profundă a semnificațiilor sufixului *-ar* care se întrebuițează pentru derivarea substantivelor „denumiri de meșteșuguri”, a sufixului verbal derivat *-ărire*, care servește la derivarea de denumiri de acțiuni formate de la substantivele „denumiri de meșteșuguri” și în fine a sufixului *-ărit* utilizat pentru formarea de *participium praeteriti*, ca în exemplele ce urmează: „cism-**ar**, cism-**ărit**, vâc-**ar**, vâc-**ărit**, mor-**ar**, mor-**ărit**, apoi *prisăcărit* (și *prisăcărie*), *pădurărit* ș.a. Tot acest sufix, care dă verbelor un caracter frecventativ, se-ntrebuițează și pentru biruri și taxe: *oierit*, *ierbărit* etc.”¹⁰⁷.

7. Poetul demonstrează cunoștințe teoretice și practice profunde pentru toate nivelurile limbii române. Cu mult înaintea lingviștilor români, el a definit limba română drept o limbă analitică ceea ce-i imprimă limbii claritate¹⁰⁸. În funcție de natura analitică a limbii, poetul califică și spiritul poporului nostru ca fiind analitic. Tocmai datorită caracterului său analitic limba română se deosebește de cea germană, ungurească, slavă, limba noastră manifestând „o inteligență mai puțin abstractă dar mai limpede; un bun simț, falsificat poate în parte, dar înnăscut rasei române, o elasticitate mai mare a puterii musculare și a celei intelectuale¹⁰⁹”. Caracterul analitic al structurii gramaticale a limbii noastre, împreună cu „unitatea aproape absolută a limbei vorbite de români precum și de unitatea datinelor, amândouă preexistente formațiunii statelor române chiar”, constituie o cauză ce se opune „în mod constant deznaționalizării românilor¹¹⁰”. În legătură cu problema deznaționalizării, M. Eminescu lansează ideea, în ziarul „Timpul” din 4 octombrie 1881, că „bogăția

consonantică și vocalică a limbii îi dă înlesnire românului de-a imita cu ușurința pronunția altor popoare, pe când celelalte cu greu deprind fonologia limbii noastre”.

7.1. Încă din tinerețe Mihai Eminescu manifestă interes pentru vocabularul limbii române și această preocupare ține de lingvistul H. Tiktin. Heimann (Hariton) Tiktin, stabilit la Iași în 1869, începe colectarea materialului pentru *Dicționarul româno-german*, în trei volume. Ulterior, Tiktin va menționa sprijinul pe care i l-a acordat poetul în procesul de însușire a lexicului românesc: „Am petrecut cu Eminescu ore minunate în discuții filologice și filosofice și a fost o mare pierdere pentru mine când el a părăsit Iașul pentru a intra în redacția unui jurnal din București. El m-a inițiat în literatura română de la începuturile ei și prin el am cunoscut limba poporului, limbă a cărei importanță încă nu era apreciată pe atunci decât de puțini. Lecțiile făcute împreună cu Eminescu și explicațiile sale pe care mi le-a dat cu această ocazie acest excelent cunoscător al limbii sale materne mi-au prilejuit o mulțime de constatări lexicografice, gramaticale, literare și istorice, pe care le-am înregistrat pe fișe”¹¹¹.

7.2. Poetul consideră că în problema studierii lexicului „cea mai stringentă sarcină ar fi, așadar, luarea în considerare a patrimoniului lexical, ca perimetru al fondului de noțiuni al unui popor”, dat fiind că în situația în care „o limbă este bogată în special în domeniul vocabularului, lărgimea perimetrului lexical constituie de-acum o caracteristică”¹¹². El manifestă cunoștințe profunde în semasiologia diacronică și sincronică, identificând sensul originar, etimologic al unui cuvânt și polisemia unităților de vocabular, constatând că „aproape fiecare cuvânt are mai multe înțelesuri, care s-au dezvoltat din cel etimologic”, determină legile evoluției semantice a unităților lexicale, inclusiv „legile dezvoltării tezaurului lexical dintr-un număr relativ restrâns de rădăcini originare – întrucât amândouă se înlănțuie strâns – sunt de prezentat atât în general, cât și în raport cu ceea ce este caracteristic diferitelor popoare”, lansează ideea că „sumedenia cuvintelor și a noțiunilor desemnate cu ajutorul lor trebuie redusă la un număr cât mai mic de rădăcini și de intuiții primordiale”, menționează că „declinarea substantivelor, de ex., ne impune sarcina de a arăta în ce mod un număr mic de forme ale cazurilor gramaticale a rezultat dintr-unul odinioară cu mult mai însemnat” din care cauză „sunt de stabilit legi cu privire la evoluția și istoria limbilor în general”, ca în final să-și manifeste regretul prin următoarea constatare: „Nu se poate să nesocotim faptul că pentru soluționarea acestor sarcini sunt necesare lucrări pregătitoare încă și mai importante, cu un caracter pur istoric, nerealizate până acum...”¹¹³.

7.3. Manuscrisele relevă interesul poetului pentru sociologia limbajului în general și al lexicului în particular. Analizând problema neologismelor în limbă, poetul constată că acestea intră, de multe ori, în relații de sinonimie cu unitățile lexicale existente deja în sistemul lexical și ca urmare se produce o anume diferențiere semantică, astfel încât „vorba veche pierde din terenul său tocmai pe-atâta pe cât a cuprins sinonimul său”. Mai mult decât atât, „vorba primitivă câștigă două puncte de vedere, unul larg și altul strict. Din punctul de vedere larg el păstrează drepturile sale și întinderea sa veche – acesta e înțelesul cel larg al cuvântului. Din punctul de vedere strict, el ni se prezintă tocmai așa cum l-a scurtat sinonimele sale – acesta e sensul strict al cuvântului”¹¹⁴.

În cazul împrumutului de cuvinte latine sau neolatine, marele nostru cărturar nu justifică împrumuturile lexicale care dispun de semnificații identice, în timp ce „a primi

un sinonim care, însemnând aceeași, înseamnă totuși altceva, o altă nuanță a înțelesului, asta înseamnă a-și înavuți, a-și înnobila limba”, ca în fine să conchidă în mod justificat că „o expresiune pentru mai multe înțelesuri e o mizerie, mai multe expresiuni pentru un înțeles e copilărie, mai multe expresiuni însă pentru mai multe înțelesuri, deși sinonime, e adevărată avuție a limbei”, de aceea el recomandă această „avuție... cu deosebire inovatorilor noștri”¹¹⁵.

În problema neologismelor, M. Eminescu identifică o legitate care va fi formulată mult mai târziu de lingviștii români: „În genere vorbele nouă iau un înțeles abstract, cele vechi păstrează înțelesul concret; afară de acele vorbe nouă de-a căror sunete e legat un înțeles cu totul material și cari n-au sinonim în limba românească”. Această afirmație este susținută de următoarea serie de cuvinte: *mulțumitor, nemulțumitor – grat, ingrat*. Diferențierea semantică și funcțională a acestor cuvinte, poetul o explică în felul următor: „*Mulțumitor și nemulțumitor* mie mi se pare că și-au desemnat deja cercul lor strict de însemnătate. Ele ating subiectul, ele ating cu desăvârșire individualitatea, eul subiectului, pe când obiectul ca atare poate să fie ingrat. Un tată are mulțămirea de-a iubi pe copilul său cu toate că copilul e ingrat, un poet sau un pictor sunt mulțămiiți de operele lor deși ele, ingrate, nu li aduc neci onoare, neci bani adeseori”¹¹⁶.

În fine, „gratitudinea implică o datorie din partea obiectului, mulțămirea defel. Mulțămirea e internă, e pentru sine însăși – originară, ea este pentru că este. Gratitudinea presupune o datorie, ea există pentru că are datoria de-a exista și prin lipsa ei excită o nemulțămire morală. Mulțămirea nu are datorie de-a fi. Lucrul cel mai grat, venitul frumos și sigur a lucrării de pământ, implică adeseori în sine nemulțămirea cu starea de agricultor, e o stare grată dar nemulțămitoare, pe când cugetarea cea grea a filozofiei, fără a-și aduce onoare sau bani, se-ntâmplă să te mulțamească pe deplin cu toată ingratitudinea lucrării. Mulțămire și nemulțămire sunt fenomene psihologice – grat și ingrat sunt cu desăvârșire etice. Omul trebuie să fie mulțumit or nemulțumit involuntariu, așa cum trebuie să vadă pentru că vede, cum trebuie să fie pentru că este. Nu așa gratitudinea. Omul poate să fie grat, dar poate să fie și ingrat după cum își îndeplinește datoria lui etică”¹¹⁷.

7.4. Notele eminesciene referitoare la vocabularul limbii române includ generalități despre sistemul ei lexical, sintagme și cuvinte răzlețe, precum și câteva texte privind terminologia casnică și de meserii. De asemenea sunt concludente glosarul poetului cu traducerea cuvântului român în latină, germană, franceză¹¹⁸, glosări româno-germane și germano-române¹¹⁹, inclusiv glosarea mai multor cuvinte din cele mai variate domenii¹²⁰. Poetul a acordat o atenție aparte studierii și cunoașterii terminologiei casnice și de meserii, glosând în această ordine de idei numeroase cuvinte din cele mai diferite zone populate de români și demonstrând astfel unitatea teritorială a limbii române¹²¹.

7.5. Odată cu studierea în particular a lexicului românesc, Mihai Eminescu se inițiază și în examinarea dicționarelor românești existente, dând dovadă de o cunoaștere profundă a modalităților de prezentare lexicografică a unităților de vocabular. Cu ocazia examinării dicționarului lui Cihac, el menționează că acesta „a scris totuși cel dintâi dicționar comparativ al limbilor romanice luând de temei limba română”¹²². Apreciind înalt valoarea lucrării, poetul constată că „există bunăoară un singur lexicon aproape complet al limbei române, operă de fond de mare valoare, cu toate mancurile ei de amănunte, lexiconul

d-lui Cihac. Meritul acestei opere e cu atât mai mare cu cât volumul I e cea dintâi încercare reușită a unui dicționar comparativ al limbilor romanice” și în final exclamă cu mult regret: „Câte exemplare au vândut autorul *român* în România? Două sau trei ni se pare, un număr cu totul ridicol. Toată ediția a fost cumpărată de francezi, englezi, germani”, din care cauză el își exprimă părerea de rău pentru ignoranța și lipsa de civilizație a poporului român, întrucât „nu există țară în lume – neexceptând Serbia, Grecia, poate chiar Bulgaria – în care să se citească mai puțin decât la noi în țară”¹²³. Luând în discuție registrul de cuvinte al dicționarelor, poetul se pronunță pentru documentarea serioasă a atestării în manuscrisele vechi, dat fiind că „un caz izolat rămâne un caz izolat și, fără a se găsi analogii în alte documente, nu se pot trage din el decât deduceri primejdite”¹²⁴.

7.6. O problemă care l-a preocupat în permanență este cea cu privire la formarea cuvintelor noi. Mihai Eminescu este probabil primul în lingvistica română care a calificat sufixele și prefixele moștenite din latină ca fiind moarte, susținând că „limba românească în partea ei formală latină e o limbă moartă. Sufixele latine de trupină nu mai au puterea de-a încolți în cuvinte nouă. Excepții fac sufixele *-ură*, *-tate*, *-ință* și din cele nouă *-bil*, *-al* și *-ență*”, în timp ce „sufixe...trupinelor din limba slavonă sunt aproape toate vii, mai ales cele ce însemnează diminutive”¹²⁵, de aceea „oricine încearcă a reduce limba numai la formele și materialul de limbă latine a) întâi o sărăcește stingând sute de locuțiuni cu nuanțe deosebite; b) o omoară căci o restrânge la cercul unor sufixe în mare parte moarte”¹²⁶.

În fine, poetul elaborează un tabel sinoptic al sufixelor moștenite din latină, indicându-li-se etimonul latin și enumerând seria de derivate cu sufixele respective¹²⁷.

8. Mihai Eminescu s-a interesat și de unele probleme controversate de gramatică. În această ordine de idei sunt edificatoare opiniile poetului despre formarea genitivului și dativului unor substantive ca *patrie* = *patrii*, *praștie* = *praștii*, *sanie* = *săni* etc.¹²⁸, despre declinarea unor substantive și pronume de accentuare (a se vedea: *sfadă* – *sfezi*; *eu însumi* – *eu însămi*, *tu însuși* – *tu însăși*, *el însuși* – *ea însăși*, *noi înșine* – *noi înșine*, *voi înșivă* – *voi înșive*, *ei înșiși* – *ele înșile*; *dânsul* – *dânsa*, *pe dânsul* – *pe dânsa*, *dânșii* – *dânsei*, *dânsele* – *dânselor*; *un ins* – *doi inși*; *a-și însuși*)¹²⁹. O problemă specială a constituit pentru M. Eminescu ortografia conjugării inverse a verbelor (a se vedea: *părutu-li-s-a*, *păre-le-va*, *păre-ni-se-va*, *păre-li-se-va*, *pute-l-vom*, *vede-l-veți*; *cos-veți*, *opri-s-vor*, *opri-l-va*; *vre-va*, *nu-l-vor*, *nu-i vor*; *nu-l-am*, *nu-i am*, *n-o am*, *n-avem*; *ara-vor*, *ara-l-voi*, *ara-l-vei*, *ara-l-va*, *ara-l-vom*, *ara-l-veți*, *ara-l-vor*, *ara-l-oi*, *ara-l-ei*, *ara-l-a*, *ara-l-om*, *ara-l-eți*, *ara-l-or*, *arat-am* – *arar-ași*, *arat-ai* – *arata-și*, *arata-i* – *arat-au*, *ara-l-ar*, *privi-l-am*, *privi-l-vom*)¹³⁰.

În ceea ce privește modul verbelor, Mihai Eminescu a revigorat unele moduri verbale din limba română veche de prezumtiv (*am fost mergând*, *am fost auzind*, *voi fi văzând*, *voi fi văzută*), de condițional trecut și conjunctiv perfect (*El ar fi devenit învățat*, *dacă ar fi lucrat mai mult*. *Ca el să fi avut noroc*, *se cere ca să fi fost mai înțelept*, *să fi devenit mai lucrător*, *să fi onorat consiliul bun*. *Ei vor avea cultură dacă vor fi învățat și vor fi ascultat*, *deși ziseseră că n-au avut avere pentru a se cultiva*)¹³¹.

8.1. Interpretarea eminesciană a gramaticii și semanticii verbului este aproape eminentamente modernă. Cărturarul nostru lansează ideea că „un verb care să fie impersonal

e imposibil, este o contradicție în sine, deoarece raportul personal este caracteristica constitutivă propriu-zisă a verbului. Dacă persoana și subiectul nu există pentru contemplarea noastră intelectuală, ele există însă cel puțin pentru *gândirea verbală* sau pentru *limbajul interior*, iar pentru a le căuta trebuie să ne transpunem în *modul naiv de gândire și intuire al limbii*¹³². Toate aceste considerații sunt motivate de modalitatea psihică, de afectivitatea persoanelor în procesul de reflectare a realității, dat fiind că omul este o ființă pasivă în simțurile sale pentru a denumi un subiect activ și ca urmare „nu se sesizează ca *eu*, ci ca *pe mine*, adică ca țintă atinsă”¹³³. Cu alte cuvinte, în procesul de reflectare și de denumire a segmentelor din realitate, percepția senzuală a omului e orientată spre sine însuși, din care cauză el nu se mai poate „gândi și la cauza simțământului, pe care, pe deasupra, nici nu o cunoaște. În reprezentarea sa el se separă doar pe sine însuși ca suferind de suferința însăși care-l chinuie. Când se numește pe sine ca „pe mine”, el caracterizează suferința chinuitoare ca demers activ prin care el suferă sau care îi provoacă lui durerea; în acest caz nu se mai adaugă niciun alt subiect; întrucât *subiectul e cuprins deja în activitate*, așa cum în „a răbda de foame”, foamea (mi-e foame, mi-e sete?)¹³⁴. Speculațiile teoretice anterioare ar putea folosi la reevaluarea modalității de interpretare a verbelor numite impersonale.

8.2. Deosebit de valoroase sunt modalitățile de definire și de clasificare a verbelor propuse de Mihai Eminescu. Definiția generală a verbului ca parte de vorbire este eminamente modernă: „Verbe se numesc acele cuvinte atributive cari exprimă starea, acțiunea sau pasivitatea unui obiect, împreunate cu calitatea de-a atribui subiectului acest cuprins al lor. ...Ele spun deci despre un obiect (persoană sau lucru) cum că se află în cutare stare (omul hodinește, *doarme*) sau face ceva *lucrează, citește, scrie*) sau că suferă ceva (cartea se citește, școlarul *silitor e lăudat*). Pentru că noțiunea atributivă din verbe este vremelnică, se petrece în timp, de aceea ele în limba germană se numesc *Zeitwörter*”¹³⁵. În continuare, se menționează că verbul dispune de două forme care conțin numai noțiunea atributivă: „1) *participiul*, care exprimă în mod adiectiv și curat noțiunea atributivă a verbelor (d. ex., *scriind, citind* – iubit, scris)” și „2) *infinitivul*, care exprimă aceeași noțiune în mod substantiv (d. ex., *iubire, scriere, vorbire, mergere*)”. Totodată, autorul constată că „forma infinitivului exprimă cuprinsul verbului în modul cel mai general și mai nedeterminat, afară de orice raport gramatical, de aceea fiecare verb, privit în sine, obicinuim a-l cita în infinitiv, d. ex., verbul *a iubi, a mânca* etc.”¹³⁶

8.3. În funcție de relațiile sintactice exprimate, verbele se împart în „1) *subiective* a căror noțiune se mărginește la subiect” și care „exprimă sau o stare-n nimeni a subiectului, d. ex., *eu dorm, șed*, sau totuși o așa activitate care după natura ei nu-i în stare de-a influența asupra unui obiect străin: d. ex., *eu umblu, alerg, sar*, și 2) *obiective*, a căror noțiune, spre a fi pe deplin înțeleasă, are nevoie de-a fi referită la un obiect străin și care exprimă „o activitate care purcede de la subiectul activ și se referă la un obiect. Deci pentru întregire au nevoie, în românește, de un substantiv împreună c-un adverb... Aceasta se numește recțiunea verbelor obiective”¹³⁷. În situația în care verbul cere un nume în acuzativ, verbul este obiectiv și se numește *tranzitiv*, „fiindcă noțiunea activității” lui „trece (nimeni) asupra unui obiect carele ni apare ca țintă a activității și ni se prezintă ca pasiv”. Alături de verbele tranzitive, autorul distinge verbele subiective „sub numirea de intransitive”. Verbele la diateza activă și la cea pasivă nu sunt decât două categorii deosebite de verbe, ci numai

două forme deosebite de prezentare a acțiunii *tranzitive*, în timp ce verbele *intransitive* nu au un obiect pasiv „asupra căruia să se aplice acțiunea; deci, e firesc lucru că nu pot forma pasivul și că trebuie să se arate întotdeauna în formă activă”. Cu toate acestea, există verbe „care se pot întrebuința când ca tranzitive, când ca intransitive, însă în asemenea întrebuințare își schimbă înțelesul”¹³⁸.

8.4. Verbele reflexive constituie, în opinia lui Mihai Eminescu, „o specie de verbe” aparte, acestea fiind situate „între tranzitive și intransitive”. Ele prezintă „activitatea subiectivă sau starea subiectului sub forma unei reacțiuni asupra subiectului însuși, astfel unul și același lucru se arată atât ca subiect, cât și ca obiect, atât activ, cât și pasiv (Rom. *Eu mă bucur*)”. Totuși unele verbe „sunt din firea lor reflexive și nici pot fi întrebuințate altfel”, iar altele „pot fi întrebuințate atât tranzitiv, cât și reflexiv cu înțeles subiectiv numai”¹³⁹.

9. Articolele publicistice ale lui Mihai Eminescu demonstrează că autorul lor avea cunoștințe profunde în problema corelației dintre limba literară și graiurile sau dialectele acesteia, afirmând, în baza constatărilor lui Miron Costin „că cel mai frumos și mai corect dialect românesc, cel mai apropiat de graiul italic se vorbește în Satmar, unde, cu toată emigrarea lui Dragoș, românii rămași acolo sub fratele lui, Voievodul Balc, sunt atât de numeroși ca și când n-ar fi ieșit nimeni din țară”¹⁴⁰. Mai mult, autorul constată, pe bună dreptate, că „ceea ce există într-adevăr nu este limba scrisă și vorbită de clasele culte, ci tocmai dialectele”, fiind conștient că „deși noi nu avem dialecte în înțelesul strict al cuvântului, totuși plantele reale ale graiului viu sunt tocmai acele moduri de a vorbi din deosebitele părți ale românimii întregi”, ca în concluzie să facă următoarea generalizare: „aceste dialecte stau în același raport cu limba scrisă ca și mulțimea concretă de ființe organice de acelaș fel, însă totuși deosebite între ele, cu chipul zugrăvit într-un atlante în care caută a se rezuma toate semnele caracteristice ale speciei ca atare, lăsându-se la [o] parte ceea ce e individual sau accidental”. În baza acestor afirmații, poetul scrie că „limba cultă a unui popor e așadar o abstracțiune și o unealtă artificială comparată cu dialectele vii și totdeauna în mișcare a poporului. Îndată ce se scrie, limba începe a se pietrifica. Limba scrisă are ceva determinat, nemișcător, mort: dialectele produc cu asupra de măsură formațiuni nouă, cari câteodată trec în scriere, câteodată nu”, de aceea „a aduna rămășițele graiului viu din documente private este deci o lucrare care dă cel mai sigur material pentru o gramatică istorică a limbii”¹⁴¹.

10. Luând în discuție stilurile limbii române, intuiția lingvistică îi permite poetului să constate în „Timpul”, 1 aprilie, 1881 că „unitatea actuală a limbei vorbite, deși e în parte un merit special al epocii lui Matei Basarab, dovedește totuși că și în această privire erau elemente cu totul omogene, preexistente limbei bisericesti, cari înclinau a căpăta o singură formă scrisă”, adică stilul colocvial, limba vorbită a existat înaintea stilului religios, iar „o unitate atât de pronunțată a limbei dovedește însă o unitate de origini etnice”¹⁴².

10.1. Chiar dacă atestăm o anumită diversificare stilistică înainte de apariția literaturii scrise, aceasta se produce cu adevărat atunci „când dezvoltarea literaturii ajunge la punctul acela unde scriitorii își înving și-și dominează limba, deși încă cu oarecare cheltuială de putere, atuncea ei scriu *mai* bine. Momentul ce precedă acestui stadiu se luptă cu o limbă încă barbară, momentul ce urmează se lasă cu totul și în largul unei limbi învinse deja

și stilul devine de toate zilele, *lat*” și tocmai în situația în care aceste „două momente” sunt frecvente în egală măsură în operele scrise și în vorbirea din viața publică, putem vorbi de o autentică diversificare stilistică a limbii române literare, adică va avea loc emanciparea limbii „de sub dominarea atât etimologică, cât și sintactică a unei alteia sau a unora altora străine”¹⁴³.

11. O deosebită actualitate, mai ales pentru românii basarabeni, au opiniile lui Mihai Eminescu despre denumirea limbii și despre identitatea noastră națională. În această privință, popoarele din imediata noastră apropiere au încercat și mai încearcă încă să ne califice ca fiind de orice origine, numai nu de origine romană, din care considerente poetul e declară cu promptitudine: „daci sau romani, romani sau daci: e indiferent, suntem români și punctum. Nimeni n-are să ne-nvețe ce-am fost sau ce-am trebuit să fim; voim să fim ceea ce suntem – români” și „a mai discuta asupra acestui punct sau a crede că frica de ruși ne-ar ademini să ne facem nemți sau viceversa, sau cum cred ungurii, că de frica acestor doi ne-am putea găsi flatați să ne contopim cu nația maghiară, toate aceste sunt iluzii de școală”, întrucât „limba și naționalitatea românească vor pieri deodată cu românul material, cu stingerea prin moarte și fără urmași a noastră, nu prin deznaționalizare și renegațiune”¹⁴⁴.

11.1. Este cunoscută dorința falșilor amici ai românilor de a ne declara stat multiethnic sau multinațional. În această ordine de idei, Mihai Eminescu susținea: „voim statul național, nu statul cosmopolit, nu America dunăreană. Voim ca stejarul stejari să producă, nu meri pădureți” și condamnă tendința unor oameni politici de „a face pe român să semene cu orice parte a străinătății mai mult decât cu el însuși; să semene a francez, a englez, a neamț, numai a român nu”. În baza acestor considerente, poetul conchide că „a persecuta naționalitatea noastră nu însemnează însă a o stinge, ci numai a ne vexa și a ne învenina împotriva persecutorilor”, iar drept corolar logic afirmă că „nici un neam pe fața pământului nu are mai mult drept să ceară respectarea sa decât tocmai românul, pentru că nimeni nu este mai tolerant decât dânsul”. Istoria demonstrează cu lux de probe irefutabile că „țările românești sunt acelea în care din vremi străvechi fiecare au avut voie să se închine la orice d-zeu au vroit și să vorbească ce limbă i-au plăcut. Nu se va găsi o țară în care să nu se fi încercat de a face prozeliți din conlocuitorii de altă lege ori de altă limbă; hughenoții în Franța, maurii în Spania, polonii față cu rutenii, ungurii cu românii – toți au încercat a câștiga pentru cercul lor de idei populațiile conlocuitoare și aceasta prin presiune, cu de-a sila”, în timp ce „românul privește c-un stoicism neschimbat biserica catolică, atât de veche în Moldova, și nu i-a venit în minte să silească pe catolici de a deveni orientali; lipovenii fug din Rusia și trăiesc nesupărați în cultul lor pe pământul românesc, apoi armenii, calvinii, protestanții, evreii, toți sunt față și pot spune dacă guvernele românești au oprit vreo biserică sau vreo școală armenescă, protestantă sau evreiască. Nici una”¹⁴⁵.

Evident, înstrăinarea poporului de limba și tradițiile sale este o tendință criminală, tot așa cum „e o încercare absurdă, dăca nu mai mult, de a impune unui popor pe deplin format, incapabil de schimbare, ca să contracteze apucăturile unui geniu național mai greoi decât e al lui, de a-i impune limbi ce nu e în stare nici a le vorbi, nici a le pătrunde pe deplin, de-a-i întuneca deșteptăciunea și claritatea spiritului lui cu calapoadele ab[s]trase ale unor limbi străine și de-a nu-l lăsa să ajungă în bună pace la dezvoltarea pentru care l-a menit Dumnezeu”¹⁴⁶.

11.2. Toleranța românului a devenit proverbială, chiar dacă unele forțe imperiale din Orient interpretează dorința basarabenilor de a reveni la matricea lor românească drept o acțiune fascistă. Toate aceste afirmații nu sunt decât invenții și insinuări ostile la adresa poporului nostru, căci se știe că „românul e în stare a deveni catolic sau mahometan pentru a rămânea român, dar a-și schimba limba și naționalitatea nu se va învoi nicicând și oricare atitudine care i-ar periclita aceste bunuri, mai înalte pentru el decât chiar forma raportului său cu Dumnezeu, nu vor conveni nici inimei, nici spiritului său”. În rest, românul este „foarte tolerant cu orice lege și orice limbă din lume, neamestecându-se nicicând în certuri religioase și respectând în mod egal credințele și convingerile orișicui”, dovadă fiind faptul că „românul n-are de înregistrat în decursul unor lungi veacuri nici o răscoală religioasă, nici o persecuție în contra vreunei naționalități”, de aceea „ceea ce cere numai azi, ca și în veacurile trecute, este ca și limba lui să fie respectată în același chip și singura dușmănie pe care-o are românul este cea în contra elementelor cari nu supun silei numai trupul, ci și sufletul”. Ca și pe vremea lui Eminescu, există elemente străine pe teritoriul nostru istoric care consideră că a ne vorbi limba este „ca un păcat, a o scrie sau a o apăra ca o crimă”. Tocmai din această cauză se umplu „masele poporului nostru cu ură”¹⁴⁷.

11.3. Ca și în prezent în Republica Moldova, „în Rusia ca și-n Ungaria, întâmpinăm adversari naturali ai rasei noastre”, din care cauză este inadmisibil de a aduce în fruntea statului „politica de aventuri și de alianțe a unor adunături fără de patrie, cari să-și facă din specula sângelui, a hotarelor, a cetățeniei române un mijloc de existență zilnică, un mijloc de câștig”¹⁴⁸.

Republica Moldova, în calitatea sa de al doilea stat românesc, întâmpină aceleași obstacole în calea sa de afirmare ca stat național, ca și România în perioada de afirmare ca stat național român, căci populațiile eterogene, străine românilor prin limbă, religie, obiceiuri și aspirații politice, venind în țara noastră, caută cu toată înverșunarea să demonstreze că hotarele statului nostru nu sunt „totdeauna *marginii ale naționalității noastre*”. Și acest lucru se produce din cauză că străinii, pe lângă faptul că nu ne recunosc apartenența la poporul român, în baza unei false teorii a existenței unui „popor moldovenesc”, vor cere să nu identificăm „statul român cu naționalitatea română, căci în acest stat sunt mai multe naționalități, pe cari nu le leagă decât comunitatea guvernului”. Și să ne ferească Dumnezeu care e martor, „iar oamenii încă știu, cât de strămutabilă e forma guvernelor și cât de ușor se poate naște vreun eveniment care să le deschidă porțile la putere și acestor străini, mai cu seamă prin sprijinul ce-l au din vecinătate”¹⁴⁹.

Evident, frontierele statului nostru nu mai sunt marginile naționalității noastre, iar „bunul cetățean neautohton” originar din stepele ucrainene și rusești „e foarte numeros și foarte puțin scrupulos” și dacă acesta „s-ar mărgini a-și vedea de sărăcie și a se hrăni în mod onest n-am prea avea ceva de zis. Dar fără muncă, fără merit, fără a produce bunuri de utilitate, fără știință, fără de caracter, să-l vezi că dirige și determină soarta unui popor vechi, cu trecutul și caracterul lui, iată ceea ce nu se poate admite”¹⁵⁰.

15. În urma cercetării noastre putem ajunge la concluzia că Mihai Eminescu nu numai era informat asupra celor mai variate domenii din știința și cultura din timpul său, ci a cunoscut și ansamblul tuturor problemelor teoretice și practice ale lingvisticii: filosofia limbii, teoriile existente referitoare la originea și funcționarea limbii, istoria limbii române,

structura ei fonetică, lexicală și gramaticală, inclusiv teoriile de sociolingvistică etc.

În fine, consultând numai parțial manuscrisele eminesciene, am ajuns la concluzia că Mihai Eminescu este o personalitate de excepție în istoria culturii și spiritualității românești și am convingerea că oameni de talia lui este cu greu a crede că va mai avea vreodată poporul nostru.

Note bibliografice

¹ În această privință a se vedea: Amita Bhowe. *Eminescu si limba sanscrită*. București, Editura Cununi de stele, 2010.

² Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium*. Addenda ediției. București: Editura Academiei Române, 1993, p. 232.

³ Ibidem, p. 325.

⁴ Ibidem, p. 137.

⁵ De altfel, comunicarea noastră ne-a fost sugerată de acad. Mihai Cimpoi, tot așa cum sub conducerea Domniei sale sunt în proces de elaborare două teze de doctorat, prima având ca obiect de studiu Eminescu și comunitatea europeană, iar ce de-a doua – Eminescu și probleme de fizică.

⁶ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium*, p. 630.

⁷ Ibidem, p. 637-638.

⁸ Ibidem, p. 646-647.

⁹ Ibidem, p. 647-660.

¹⁰ Ibidem, p. 70.

¹¹ Ibidem, p. 72.

¹² Ibidem, p. 17.

¹³ Mihai Eminescu. *Între Scylla Charybda*. Chișinău, Editura Litera, 2005, p. 66.

¹⁴ Ibidem, p. 66.

¹⁵ Ibidem, p. 67.

¹⁶ Ibidem, p. 67.

¹⁷ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium*, p. 681.

¹⁸ Ibidem, p. 681.

¹⁹ Ibidem, p. 681.

²⁰ Mihai Cimpoi. *Limba română, „Casă a ființei noastre”*//Akademos, Revistă de Știință, Inovare, Cultură și Artă, nr. 3 (22), 2011, p. 18.

²¹ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium*, p. 98.

²² Ibidem, p. 241.

²³ Citat după Mihai Cimpoi, Op. cit., p. 18.

²⁴ Mihai Eminescu. *Între Scylla Charybda*, p. 66.

²⁵ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium*, p. 647.

²⁶ Ibidem, p. 647.

²⁷ Ibidem, p. 31.

²⁸ Ibidem, p. 31.

- ²⁹ Ibidem, p. 637.
- ³⁰ Ibidem, p. 637.
- ³¹ Ibidem, p. 68.
- ³² Ibidem, p. 681.
- ³³ Ibidem, p. 637-638.
- ³⁴ Ibidem, p. 100.
- ³⁵ Ibidem, p. 647.
- ³⁶ Ibidem, p. 647.
- ³⁷ Ibidem, p. 647.
- ³⁸ Gheorghe Bulgăr. *Scriitori români despre limbă și stil*. București, Editura Albastros, 1984, p. 3.
- ⁶⁷ Ibidem, p. 99.
- ⁶⁸ Ibidem, p. 99-100.
- ⁶⁹ Mihai Eminescu. *Opere. XV. Fragmentarium*. Addenda ediției. București: Editura Academiei Române, p. 13.
- ⁷⁰ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XII. Publicistică*. București, p. 126.
- ⁷¹ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. X. Publicistică*, p. 105.
- ⁷² Ibidem, p. 107.
- ⁷³ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. X. Publicistică*, p. 83.
- ⁷⁴ Ibidem, p. 83.
- ⁷⁵ Ibidem, p. 83.
- ⁷⁶ Ibidem, p. 84.
- ⁷⁷ Ibidem, p. 149-150.
- ⁷⁸ Ibidem, p. 150.
- ⁷⁹ Ibidem, p. 150.
- ⁸⁰ Ibidem, p. 84.
- ⁸¹ Ibidem, p. 84.
- ⁸² Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium*, p. 102.
- ⁸³ Ibidem, p. 101.
- ⁸⁴ *Gramatica sanscrită mică a lui Bopp în traducerea lui Eminescu // Caietele lui Mihai Eminescu*, vol. IV, București, 1977, p. 68-79.
- ⁸⁵ Informația respectivă este prezentată detaliat în: Bhose Amita, *Eminescu și India*, Iași, 1978.
- ⁸⁶ Ibidem.
- ⁸⁷ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium*. Addenda ediției. București: Editura Academiei Române, 1993, p. 102.
- ⁸⁸ Ibidem, p. 393.
- ⁸⁹ Ibidem, p. 551-553.
- ⁹⁰ Ibidem, p. 551-592.
- ⁹¹ Ibidem, p. 133-135.
- ⁹² Mihai Eminescu. *Între Scylla Charybda*. Chișinău, Editura Litera, 2005, p. 66.
- ⁹³ Mihai Eminescu. *Scrieri politice și literare*. București, 1905, p. 12.
- ⁹⁴ Ibidem, p. 400.

- ⁹⁵ Ibidem, p. 12.
- ⁹⁶ Ibidem, p. 330.
- ⁹⁷ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. X. Publicistică*, p. 394.
- ⁹⁸ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XI. Publicistică*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1984, p. 157.
- ⁹⁹ Ibidem, p. 164.
- ¹⁰⁰ Ibidem, p. 164.
- ¹⁰¹ „Timpul”, 26, 29 ianuarie, 1 februarie 1880.
- ¹⁰² Mihai Eminescu. *Scrieri politice și literare*. București, 1905, p. 341.
- ¹⁰³ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium. Addenda ediției*. București: Editura Academiei Române, 1993, p. 107.
- ¹⁰⁴ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. X. Publicistică*, p. 43.
- ¹⁰⁵ Ibidem, p. 43.
- ¹⁰⁶ Ibidem, p. 43.
- ¹⁰⁷ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XII. Publicistică*. p. 250.
- ¹⁰⁸ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XII. Publicistică*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1985, p. 252.
- ¹⁰⁹ Ibidem, p. 252.
- ¹¹⁰ Ibidem, p. 252.
- ¹¹¹ Ion Rizescu. *H. Tiktin. Omul și opera*. București: Editura Științifică, 1971, p. 10.
- ¹¹² Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium. Addenda ediției*. București: Editura Academiei Române, 1993, p. 637.
- ¹¹³ Ibidem, p. 637.
- ¹¹⁴ Ibidem, p. 101.
- ¹¹⁵ Ibidem, p. 101.
- ¹¹⁶ Ibidem, p. 101.
- ¹¹⁷ Ibidem, p. 115-119.
- ¹¹⁸ Ibidem, p. 119-121.
- ¹¹⁹ Ibidem, p. 121.
- ¹²⁰ Ibidem, p. 106-115.
- ¹²¹ „Timpul”, 17 septembrie 1878.
- ¹²² „Timpul”, 22 octombrie, 1881.
- ¹²³ „Timpul”, 10 octombrie 1881.
- ¹²⁴ „Timpul”, 17 septembrie 1878.
- ¹²⁵ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium. Addenda ediției*. București: Editura Academiei Române, 1993, p. 101.
- ¹²⁶ Ibidem, p. 102.
- ¹²⁷ Ibidem, p. 103-105.
- ¹²⁸ Ibidem, p. 145-149.
- ¹²⁹ Ibidem, p. 176.
- ¹³⁰ Ibidem, p. 106.
- ¹³¹ Ibidem, p. 177.
- ¹³² Ibidem, p. 647.

- ¹³³ Ibidem, p. 647.
¹³⁴ Ibidem, p. 647.
¹³⁵ Ibidem, p. 647.
¹³⁶ Ibidem, p. 647.
¹³⁷ Ibidem, p. 647.
¹³⁸ Ibidem, p. 647.
¹³⁹ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XIII. Publicistică*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1985, p. 108.
¹⁴⁰ Ibidem, p. 115.
¹⁴¹ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XV. Fragmentarium. Addenda ediției*. București: Editura Academiei Române, 1993, p. 98.
¹⁴² Ibidem, p. 98.
¹⁴³ Mihai Eminescu. *Scrieri politice și literare*. București, 1905, p. 66.
¹⁴⁴ Ibidem, p. 67-68.
¹⁴⁵ Mihai Eminescu. *Opere. Vol. XII. Publicistică*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1985, p. 252.
¹⁴⁶ „Timpul”, 16 decembrie 1879.
¹⁴⁷ „Timpul”, 1 septembrie 1881.
¹⁴⁸ Ibidem.
¹⁴⁹ Ibidem.
¹⁵⁰ Ibidem.